

שמות לרחובות תל-אביב

פרק בהיסטוריה תרבותית עירונית (1909-1933)

יורם בר-גל

מבוא

שמותיהם של רחובות הם אמצעי יעיל לזיהוי והתמצאות בתוך המרחב העירוני. בדומה לשמות אנשים, אף מהווים הם יסוד תרבותי המעביר שדרים סימליים רבים, ויכולים לשקף העדפות רעיוניות של מקבלי ההחלטות לתקופותיהם. חשיפת התהליכים שבהם התקבלו השמות, ומהות השמות עצמם, עשויים ללמד על המערכת החברתית והתרבותית כעיר והתפתחותה במרוצת הזמן. מחקר שמות במרחב הוא תחום מחקר ותיק בענפי הגיאוגרפיה ההיסטורית. בעזרת מחקרי שמות ניתן לעמוד על תהליכי התנחלות ועל זרמים רעיוניים שונים שהשפיעו על קביעת השמות השונים. לעומת המחקר הרב בשמות יישובים, המחקר בשמות רחובות, תהליכי קבלתם, טמלייתם והשתנותם במשך השנים, הינו דל.¹

תל-אביב חידשה רבות בנושא הבינוי העירוני ובאיכות סביבת המגורים. מתיישביה הראשונים של 'אחוזת בית' שאפו לייחד את שכונתם גם במונח התרבותי, ואחד האמצעים שנקטו לשם כך היה קביעת השמות של הרחובות. ביפו של תחילת המאה אך רחובות אחדים היו בעלי שמות. היו אלה הדרכים העיקריות: דרך ירושלים, דרך עזה, דרך מנשיה וכן רחובות בוסטרוס והווארד, ושדרות ג'מאל פאשה. אנשי 'אחוזת בית' ראו בשמות הרחובות עניין חשוב והחלו לטפל בו עוד בשלבי תכנון השכונה.

כמאמר זה בחרנו להציג את תהליכי קביעת השמות כעיר עד שנת 1934. שנה זו לא נבחרה באקראי. כידוע, בשנה זו, עם בוא העלייה החמישית, חלו התפתחויות חשובות בתל-אביב שהפכו אותה לעיר הגדולה בארץ. בנוסף לכך בשנה זו נבחרה ועדת-שמות חדשה, ואליה צורף אהרן זאב בן-ישי (1902-1977), כמזכיר הוועדה. ועדה חדשה זו, ובעיקר עבודתו הרצופה של בן-ישי (שכיהן כמזכיר הוועדה במשך 34 שנים), הביאה לתפנית חשובה בתהליך קביעת השמות לאחר 1934. אישיותו ופעלו של בן-ישי בנושא זה מהווים אפוא נקודת-גבול ברורה בהיסטוריה של קביעת השמות של הרחובות בתל-אביב.

1 מחקרים בנושא שמות רחובות ראה: G.H. Gilpin, 'Street Names in San Antonio: Signposts to History', *Names*, 18 (1970), pp. 191-200; J. Algeo, 'From Classic to Classy, Changing Fashions in Street Names', *ibid.*, 26 (1978), pp. 80-95; K.M. McCarthy, 'Street Names in Beirut, Lebanon' *ibid.*, 28 (1975), pp. 74-88; Y. Bar-Gal, 'A political Micro Cosmos — Street Names in Haifa, Israel', *ibid.*, (Forthcoming)

בראשית (1909-1918)

בראשית המאה העשרים אוכלוסיית העיר יפו הלכה וגדלה. ב-1905 היו בה למעלה מ-7,000 יהודים. רובם ישבו בכתי ערבים ובשכונות יהודיות, כמו 'נוה שלום' ו'נוה צדק'. משפחות אחדות מתושבי יפו היהודים, מבני המעמד הבינוני, הקימו ב-1906 את החברה 'אחוזת בית'. מטרתה של חברה זו היתה להקים שכונת-מגורים חדשה במקום תנאי המגורים הגרועים והיקרים ביפו. ב-1908 נקנו אדמות מצפון-מזרח ליפו, וב-1909 הוגרלו המגרשים הראשונים והחלו בבנייה. מגרעין ראשוני זה נוצרה העיר תל-אביב, בשני תהליכים מקבילים מבחינת התפתחות השטח הבנוי: ראשית, גידול השכונה עצמה; ושנית, הצטרפות שכונות שהוקמו בסביבתה במהלך השנים.²

בין הנושאים שהועלו לדיון עוד בשלבים מוקדמים של בניית השכונה, היה שמות הרחובות. ועדת הבניין של השכונה שדנה בנושא חלוקת המגרשים בשכט תרס"ט, החליטה: את הרחוב הראשי מהתחלת המגרש על כל אורכו, העובר על יד הגמנסיום מציע הועד לכנות בשם רחוב הרצל ואת הרחוב הראשון המקביל לאורך מסילת הברזל מציע הועד לכנות בשם רחוב [הרמן] שפירא. את הרחוב המקביל לרחוב הרצל מציעים לכנות בשם רחוב הפארק. כן מציעים לכנות בשם הס וכהן.³

הצעה נוספת לשמות הרחובות העלה מנחם שינקין באספה הכללית של תושבי 'אחוזת בית' שנערכה ב"א באלול תרס"ט. מדבריו ניתן להבין, כי לרחובות 'אחוזת בית' כבר נתנו שמות בתקופה זו, שמותיהם של חובבי ציון ואישים ציוניים שונים. דרואנוב המביא את דברי שינקין, טוען, כי הוא אך ביטא את הרהורי לבו, וכי בסוף תרס"ט טרם נתנו שמות לרחובות, פרט לשם הרצל שנקרא כך בפי הציבור.⁴ לפי דברי דרואנוב, ניתנו שמות לרחובות הראשונים רק באדר תר"ע. קביעה זו עומדת בסתירה לפנייה של תושבים אחדים לוועד 'אחוזת בית' בדבר החלפת השם של רחובם. כך בפנייה, שחתומים עליה נחום וינשטיין, רבקה בהרב, יחזקאל סוכובולסקי ואחרים,⁵ נאמר:

אין אנו מסכימים לשם [?] 'פינסקר' שהסברו לרחובנו. עיקר נמוקינו הוא שאין אנו רואים בד"ר פינסקר ז"ל חשיבות מיוחדת במינה כ"כ גדולה כדי לקרא רחוב לשמו... אנו מציעים לקרא לרחובנו בשם רוטשילד בשם יוצר הישוב הציוני. אנו מעזים לחשוב כי יש בדבר זה להועיל גם להתקרבות היחסים בין הברון ובין התנועה הציונית... לשם עניין זה ולשם קביעת שמות בכלל למושבה ורחובותיה אנו מבקשים לקרא לאסיפה כללית לא באיחור משבוע זה.

2 על התפתחות יפו והאוכלוסיה היהודית בה ראה: רות קרק, יפו: צמיחתה של עיר, 1917-1909, ירושלים 1984; חנה רם, 'הישוב היהודי ביפו למן המחצית השניה של המאה ה-18 עד לשנים הראשונות לשלטון המנדט הבריטי', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1982. סקירות ומחקרים רבים נכתבו על התפתחות העיר תל-אביב ונציין כמה מהם: א' דרואנוב (עורך), ספר תל-אביב, תל-אביב 1936 [להלן: דרואנוב]; ג' ביגר 'התפתחות השטח הבנוי של תל-אביב בשנים 1909-1934', מ' נאור (עורך), תל-אביב בראשיתה 1904-1934, עידן, 3, ירושלים 1984, עמ' 42-61; נ' דונביץ, תל-אביב: חולות שהיו לכרך, תל-אביב 1959 [להלן: דונביץ]; א' יודפת, התפתחותה של תל-אביב משך 60 שנות קיומה, תל-אביב [1970?]; י' כץ, 'חברת אחוזת בית 1906-1909, הנחת היסודות להקמתה של תל-אביב', קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 161-191.

3 אהת"א, חטיבה 1, 279, פרוטוקולים של ועד אחוזת בית, עמ' 180.

4 דרואנוב, עמ' 125-126.

5 המכתב לא נושא תאריך. בשוליו רשם מישהו (כנראה כן-ישי), כי המכתב משבט תר"ע. כותבי המכתב גרו ברחוב שקיבל לאחר-מכן את השם רחוב ליליינבלום. אהת"א, 1, 513/73.

בט"ז בשבט תר"ע נקראה אספה כללית של התושבים, ונערך בה דיון על שם השכונה ועל שמות הרחובות. אפשר להסיק, כי הדיון באספה נערך בעקבות הפנייה הנזכרת ולנוכח שמות ארעיים שהיו כבר לחלק מרחובות השכונה. באספה זו נידונו הצעות מפורטות וכן עקרונות כלליים של מתן שמות לרחובות.⁶ יהודה לייב מטמן, מייסד הגמנסיה 'הרצליה', הציע לקרוא לרחובות רק ב'שמות עבריים' ו'שמות טבעיים'; יחזקאל דנין הציע, שהשמות יהיו 'קצרים', ומאיר דיזנגוף הציע לקרוא רחובות בשמות 'אישים הסטוריים'. הוויכוח באספה זו התמקד בשאלת העבריות של השמות. מכיוון שלא הגיעו לעמק השווה בנושאי שמות הרחובות, כפי שלא הגיעו לסיכום באשר לשמה של השכונה, הוחלט להקים ועדה לבחינת הנושא.⁷ באספה כללית נוספת, שהתכנסה לאחר כחודש, ב"ב באדר א' תר"ע, אישרו את ההצעות שהביאה הוועדה, וששת הרחובות הראשונים נקראו בשמות הרצל, ליליינבלום, אחד העם, רוטשילד, יהודה הלוי והשחר.⁸ ששת השמות האלו המשקפים את הלכי הרוח בציבור באותם ימים, קבעו דפוסים ראשונים לשמות הרחובות, דהיינו — התמקדות בשמות אישים מהעבר הקרוב והרחוק, וצביון עברי של השם. השמות החדשים ומספרי הכתים צוינו על-גבי שלטי-אמייל חדשים.⁹

לצדה של 'אחוזת בית', שכונתה כבר תל-אביב, הוקמו שכונות עבריות חדשות. שתי הראשונות היו 'נחלת בנימין' ו'חברה חדשה'. שכונות אלה נבנו בצמוד לשטחה של תל-אביב. עד-מהרה התפתחה שותפות בין השכונות, שהביאה לאיחוד המלא עם תל-אביב. השכונה הראשונה שהצטרפה היתה 'נחלת בנימין'. בהסכם האיחוד עם תל-אביב ביקשו תושבי השכונה לשמור על עצמאותם בנושא אחד — שמות הרחובות. אך לבסוף הם קיבלו את מרות ועד תל-אביב ועל שם שכונתם נקרא רק רחוב אחד, רחוב נחלת בנימין. השכונה השנייה ('חברה חדשה' באזור רחוב אלנבי), התאחדה עם תל-אביב שנה מאוחר יותר, ב-1913, וקיבלה את מרות ועד תל-אביב בנושא שמות הרחובות, כפי שייקבע באספה הכללית של כל תושבי השכונה המאוחדת.¹⁰

באותם ימים התנהל ברוסיה משפטו של מנחם מנדל בייליס (בעקבות עלילת הדם נגדו). שהסתיים בזיכוי. ביום 11 בנובמבר 1913 קיבל דיזנגוף מברק שנשלח מפטרבורג על-ידי שלושה עסקנים ציונים — י' רוזוב, ש' רוזנבאום וארתור רופין, ובו בקשה לקרוא רחוב בתל-אביב על שמו של אוסקר גרוזנברג, סניגורו של בייליס.¹¹ בישיבתו מיום י"א בחשוון תרע"ד החליט ועד תל-אביב להיענות לבקשה, והודיע על כך לרוסיה. שלושה שבועות לאחר-מכן שלח 'מרכז הציונים ברוסיה' מכתב-תודה לוועד תל-אביב, ובו הם כותבים: 'יהי נא הרחוב "גרוזנברג", שימצא בעיר העברית

6 דרויאנוב, עמ' 125-126; דוניץ, עמ' 19-20.

7 בוועדה הנזכרת היו חברים ישראל אדלר, שמחה גוטמן, מאיר דיזנגוף, חיים חיסין, בן-ציון מוסינזון, יהודה לייב מטמן ויחזקאל סוכובולסקי-דנין. ועדה זו היתה הגרעין הראשון של ועדת השמות, אף שלא נבחרה ככזו.

8 ידיעות עיריית תל-אביב, 2 (תרפ"ה), עמ' 27. כאשר לשמירת הצביון העברי של השמות, נתקפח פרץ סמולנסקין, שבמקום רחוב על שמו, נקרא רחוב על שם עיתונו, 'השחר'. רוטשילד, ליליינבלום והרצל — שאף הם שמות לא-עבריים — ניתנו כפי שהם. שנים מאוחר יותר ניתן השם סמולנסקין. ראה: א"ז בן-ישי, 'תל-אביב ורחובותיה', ידיעות עיריית תל-אביב, 22 (1953), עמ' 38 [להלן: בן-ישי].

9 אהת"א, 1, 513/73.

10 דרויאנוב, עמ' 195-197.

11 המברק עצמו וכן פרוטוקול ישיבת ועד תל-אביב, אהת"א, 1, ג'280. וראה גם אצל בן-ישי, עמ' 38.

שכונתנו בשם הגנרל אלנבי, והיה השם הזה לנו לזכרון עולם ולתמורה שבאה בארץ. לאחר-מכן הדביק הגנרל את ה'טבלא' על העמוד, שעליה נכתב בעברית ואנגלית 'רחוב אלנבי'.¹⁴ אירוע חגיגי זה מסמל למעשה את סוף התקופה הראשונה של תל-אביב, ופתיחת תקופה חדשה בחיי תל-אביב והארץ — תקופת המנדט. מן הבחינה של קביעת שמות רחובות בעיר, מסתיימת כאן תקופת כראשית, שבה תל-אביב הקטנה טרם גיבשה נוהלים ברורים לקביעת שמות. ועד תל-אביב וראשו נענו לבקשות ואירועים שונים ולא יזמו נוהלים מסודרים. קומץ השמות הראשונים שנקבע בתקופה זו, יצר אמות-מידה ודפוסים לגבי מהות השמות; עיקרם — הנצחת שמות אישים חשובים. עוד כלל שהסתמן היה, שניתן לקרוא שמות רחובות על שם אנשים חיים, כגון אלנבי, אחד העם וגרוזנברג. כמרכזן הסתמנה נורמה של קשר בין חשיבותו התרבותית-חברתית של השם ובין מיקומו. רחובה הראשי של 'אחוזת בית' נקרא על שמו של הרצל, והרחוב 'היותר גדול של שכונתנו' על שמו של אלנבי. דפוסים ראשונים אלה שנקבעו בעשור הראשון של העיר, היוו נקודת-זינוק חשובה לתהליכי קביעת השמות בעשור השני של העיר.

תקופת מעבר (1918-1924)

לאחר סיום מלחמת-העולם הראשונה, עד מאי 1921, לא גדלה תל-אביב בצורה ניכרת. באותה תקופה הגיעה לארץ העלייה השלישית, שפנתה להתיישבות מחוץ לתל-אביב. שלושה אירועים חשובים התרחשו בפרק הזמן עד 1924: תל-אביב הוכרזה כמועצה עירונית (township) על-ידי המנדט הבריטי ב-1 ביוני 1921; מאורעות מאי 1921 ובריחת יהודים מיפו לתל-אביב; והצטרפות השכונות היהודיות של יפו לתל-אביב. כמרכזן קנתה הקרן-הקיימת-לישראל אדמות נוספות עבור העיר. שטחה של תל-אביב ב-1921 היה 1,431 דונם, וב-1924 כ-3,600 דונם.¹⁵ כדי לפתור את בעיית הפליטים היהודים מיפו הוקמו מאות צריפים ואוהלים בשטח העיר. תל-אביב התחילה לשנות את אופיה, מפרבר של יפו — לעיר עצמאית. מדרום למסילת-הברזל נבנה מרכז מסחרי עצמאי לעיר, ובו הוקמו בתי-מלאכה ותעשייה זעירה.

רחובות רבים נוספו לעיר, ונדרשו להם שמות. בישיבת הוועד הפועל של עיריית תל-אביב מיום 6 ביולי 1922 נאמר, כי 'קריאת שמות רחובות כלי שם היא חשובה ושצריך לתת ע"י הוועד הגדול שמות לכל הרחובות מחוסרי השם אשר בעירית ת"א. מוסרים לוועדת התרבות להכין רשימה של שמות ולהביא אותם לאישור בפני הוועד הגדול'.¹⁶ באותה עת הגיעו לוועד העיר פניות שונות בנושא של קביעת שמות לרחובות. כך, למשל, הסתדרות החיילים המשוחררים בארץ-ישראל פנתה לעיריה לקרוא רחוב בשם 'הלגיונרים' לכבוד הגדוד העברי. העיריה ענתה, כי העבירה את ההצעה לוועדת התרבות, אך במקום השם 'לגיונרים', המליצו על השם 'גדוד עברי'.¹⁷ פניות אחרות באו מוועדי

14 דונביץ, עמ' 49-50, המצטט את 'חדשות הארץ'. שמות נוספים שהוענקו לרחובות עד 1914 היו פינסקר, מונטיפיורי וקלישר, ראה אתה"א, 1, 280.

15 'פרויס, פרקי סטטיסטיקה של תל-אביב', דרוינב, עמ' 324.

16 אתה"א, 10, 206/2. בוועדת התרבות היו חברים ב"צ מוסינזון, יוסף אהרונוביץ, שמחה גוטמן, אחד העם ואחרים.

17 בניית הסתדרות החיילים המשוחררים מיום 28 באוגוסט 1922, והשובת העיריה מיום 4 בספטמבר 1922, אתה"א, 566/76 10.

שכונות חדשות, כמו ועד קוני אדמות 'מָטְרִי', שחוות דעתם תשמע 'בכל מה ששייך לקריאת לרחובות עתידיים בשטח אדמת מטרי'.¹⁸

ועדת התרבות אכן דנה בנושא השמות. בישיבה מאלול תרפ"ב נחלקו הדעות ביחס לשם 'הגדוד העברי', והעניין נמסר להכרעת הוועד הגדול. הוועדה גם המליצה על שורת שמות חדשים – אברהם לב, מבוי בית הכנסת, שמואל מוהליבר, ביל"ו, חיים נחמן ביאליק, משה הס, לורד בלפור, הרברט סמואל, יחיאל צ'ילוב ואחרים.¹⁹ זמן קצר לאחר ישיבה זו החליט הוועד הגדול לאמץ את השמות החדשים, כפי שהוצעו על-ידי ועדת התרבות.²⁰ בלפור קיבל בשמחה את הידיעה על קריאת רחוב על שמו ושלה מכתב-תודה לדיזנגוף, שבו נאמר: 'אני יכול להבטיח לכם כי אני מרגיש בעמק ליבי את הכבוד שעשתה המוניציפליטט שלכם'.²¹ באותה שנה אף חלקה העיריה כבוד לזכרו של אליעזר בן-יהודה, 'שפעולתו הכבירה על שדה תחית השפה והארץ ישארו חרותים לעולם בלבנות תושבי עירנו'.²²

פעולת ועדת התרבות בנושא שמות הרחובות נמשכה גם ב-1923. ברשימה הראשונה שהציעה (אלול תרפ"ב), מופיעים שמות שאינם של אנשים (ביל"ו, מבוי בית הכנסת). הוועדה המשיכה במגמה זו וקבעה דפוסים חדשים. כך בישיבתה ביום 3 באוגוסט 1923, המליצה בפני הנהלת העיריה כי רחובות בדרום העיר, במרכז המסחרי, ייקראו בשמות הדקל, הברזל, השוק. ובשכונת 'מוֹדֵל-פָּרֶם' (מצפון לתחנה המרכזית, סמוך לתחנת הכוח), שמות כמו שכם, החשמל, השרון.²³ בשנת 1924 הוגבר הקצב של קביעת השמות ולעיריה הגיעו פניות רבות ומעניינות. ועדת התרבות התקשתה לעמוד במשימה, וחבריה (ד"ר אברהם צפרוני, מאיר האזרחי ואחד העם) התלוננו במכתב לעיריה, כי בלי מפה שבה יסומנו כל הרחובות במספרים סידוריים, וכן רשימת רחובות שכבר נקבעו להם שמות, אין הם יכולים לעבוד. כמו-כן ביקשו חברי הוועדה, שהנהלת העיריה תפנה לוועדי השכונות לשלוח הצעות לשמות רחובות בשכונותיהם.²⁴ חוסר השיטתיות והעדר מעקב אחרי קריאת השמות שנקבעו, מוכח במקרה של רחוב בן-יהודה. כזכור, שלחה העיריה בדצמבר 1922 מכתב לחמדה בן-יהודה על החלטה לקרוא רחוב על שמו. למרות זאת, פנה מזכיר העיר, יהודה נדיבי, לד"ר צפרוני מוועדת השמות בה' בכסלו תרפ"ה וביקש לקבוע מייד רחוב על שם בן-יהודה, ביום השנה למותו.²⁵

18 אהת"א, 2, 247/42. העיריה קיבלה כנראה נוהג זה והזמינה באלול תרפ"ג את ועד רובע 'תל-נורדוי' לדין על קריאת הרחוב הראשי בשכונתם על שם דיזנגוף. אהת"א, שם. אדמות מטרי – בסביבת הרחובות פאיינברג ושיינקין.

19 אהת"א, שם, וכן שם, 3, 566/76.

20 פרוטוקול ישיבה מיום 1 ביוני 1922, אהת"א, 10, 206/2. באותה ישיבה אף נדונה שאלת צורת השילוט והשפות בהן ייכתבו שמות הרחובות. מאחר שלא הגיעו להסכמה בשאלה זו, נדחתה ההכרעה בה למועד מאוחר יותר. וראה להלן.

21 מכתבו המקורי של בלפור ותרגומו העברי, אהת"א, 2, 547/42.

22 מכתבו של דיזנגוף לחמדה בן-יהודה מיום 18 בדצמבר 1922, שם, שם.

23 שם, 3, 566/76.

24 המכתב מיום ט' בסיוון, תרפ"ד, שם, שם.

25 שם, שם. כמה מהמשתתפים בוועדת השמות בשנות העשרים וראשית השלושים, מלבד ביאליק ואחד העם, נבחרו מספר פעמים. היו אלה: ד"ר אברהם צפרוני (1883-1933), שהיה מורה להיסטוריה ותנ"ך בגמנסיה 'הרצליה' ובסמינר 'לוינסקי'. חיים בוגרשוב (1876-1963), שהיה מנהל הגמנסיה 'הרצליה', עסקן ציבורי בתל-אביב, ואף נבחר לכנסת השנייה. מאיר האזרחי (1895-1953), שהיה חבר הנהלת הקרן-הקיימת-לישראל ולימים שליחה

TOWNSHIP OF
TEL-AVIV

بلدية تل أبيب

עיריית תל-אביב

Tel. N. 5.

No. 7/51

Tel-Aviv, the 18/12/22.

ג-בוד הגברת חסרה בן-יהודה,

בירוטלים.

הועד הגדול של עיריית תל-אביב, בישיבתו מיום אתמול כבד את זכרנו של הסגן הגדול בעלך ז"ל, והתליט לקרוא לאחד מרחובות תל-אביב על שם אליעזר בן-יהודה כדי שזכר פעולתו הכניסה על שדה תחית השפה, העם והארץ, יסארו חרותים לעולם בלבנות חושבי עירנו.

תהי נא זאת נחמה קמנה לך ולמשפחתך בשבנגם הגדול.

בכבוד רב

[Handwritten signature]

[Handwritten notes and stamps]

הודעת העירייה על החלטה לקרוא רחוב על-שמו של אליעזר בן-יהודה (1922)

קשייה של ועדת התרבות נבעו בין השאר מפניות רבות, שונות ומשונות, של אנשים פרטיים, מוסדות וועדי-שכונות. כך, למשל, בראשית 1924 פונה בוריס שץ לדיזנגוף. הוא ביקש כי יקרא רחוב בתל-אביב על שם בצלאל, כפי שעשתה ועדת השמות בעיריית ירושלים, שבראשו עומד הסטורס וכל האדונים הללו שאסור חלילה לחשוך בהם שאהבת לעם ישראל [כך, י"ב]. בכל זאת קראו לרחוב הגדול ביותר ההולך באופן מקביל לרחוב יפו — את השם רח' בצלאל. בסוף המכתב מתלונן שץ, 'כי כולם שקועים בפוליטיקה גבוהה שלהם ופיהם מלאי פרוזות נשגבות ... אתה מבין אותי ואתה צריך לקחת את האינציאטיבה ולהציע לועד ותל-אביב צריכה להראות שהיא יודעת להעריך עבודה מעשית'.²⁶ חודשים אחדים לאחר-מכן פנה אדריכל העיריה לוועדת התרבות לאשר את שם רחוב בצלאל. הוא אף הודיע לוועדה, ש'בצלאל' שלחו כבר שלט יפה עשוי קראמיקה במתנה לתל-אביב, לקביעתו ברחוב.²⁷

פנייה מעניינת נוספת הגיעה מחברת 'רענן' — בית-החרושת לפירות משומרים, שוקולד, קקאו וסוכריות בארץ ישראל. הם הציעו לקרוא לרחוב שליד בית-החרושת בשם 'רענן', כי בית-החרושת הוא 'המוסד הכי נכבד ברחוב זה', וכן משום 'שאת ההתאמצויות הגדולות שחברי רענן עשו בשביל

באירופה. פרופ' יחזקאל קויפמן (1889-1963), הוגה-דעות וחוקר מקרא. ד"ר חיים הררי (1885-1940), מבקר ספרותי ומורה בגמנסיה 'הרצליה'. ד"ר יהודה מהרשק (1880-1950), מנהל בית-הספר 'תחמונני' ופעיל ב'מזרחי'. יוסף אהרונוביץ (1887-1937), מראשי 'פועלי ציון'. עורך 'הפועל הצעיר', ממייסדי בנק 'הפועלים' וחבר מועצת עיריית תל-אביב. רפאל סופרמן (1879-1956), מחנך ועסקן ב'ציונים הכלליים', לימד היסטוריה בגמנסיה 'הרצליה', חבר מועצת עיריית תל-אביב. יש לציין, כי באותם ימים נהגו לבחור לוועדת השמות אנשי-רוח, מחנכים ומורים, והמעטו בבחירת עסקנים פוליטיים.

26 המכתב מיום 21 בינואר 1922, שם, שם.
27 פניית אדריכל העירייה מיום 13 ביולי 1924, שם, שם.

על שמו, כי 'יש לנו הרצון הכביר לפאר עירנו בהשם הנכבד הזה'.³¹ הצעה זו באה לאחר ששם זה כבר הוצע על-ידי ועד רובע 'תל-נורדוי', שהציע אף את השמות וייצמן ומקס נורדאו לרחובות בשכונתם. ועד זה אף צירף מפה למיקום השמות ברחובות השכונה.³²

דוגמאות ספורות אלה מלמדות על הפעילות הענפה שנעשתה בשנת 1924 בנושא השמות. כמו-כן ניתן ללמוד על נוהל מסוים שהתקיים – ריכוז הפניות השונות בוועדת התרבות; זו מקיימת דיונים ומחליטה להמליץ בפני הוועד הפועל והעיריה על השמות. לעתים נעקף נוהל זה (כמו במקרה של מזא"ה). כאמור, החלו מופיעים שמות שאינם של אישים. כמו-כן היתה תסיסה סביב קריאת רחובות על שם אישים בעודם בחייהם. התסיסה באה בעקבות הענקת השם מזא"ה. בישיבת מועצת העיר מיום 17 בדצמבר 1924 ביקש דיזנגוף להזכיר, כי 'היתה פעם החלטה שלא לקרא שמות לרחובות אחרי אנשים חיים ועל ועד השמות לדעת כיצד להתנהג'.³³ באותה ישיבה עלתה שוב הדרישה לשמירת אופיו העברי של השם, ולהפסיק להעניק שמות רחובות על שם אנשים, היות 'שישנם דברים בטבע הארץ שהם יפים ואין צורך לקרא רח' על שמות אנשים פרטיים... [אלא] ע"פ מקומות הסטוריים, ההרים הנהרות וכו' של א"י'.³⁴ לכן נראית תקופה זו (1918-1924) כתקופת-מעבר, שבסופה גובשה מפת השמות של רחובות העיר, אשר הופיעה ב-1925.

ראשית ההתמסדות ופרשת שלטי השמות (1925-1933)

ההתמסדות. בשנת 1925 הגיעה העלייה הרביעית, אנשי המעמד הבינוני, אנשי עיר ששאפו להמשיך בארץ את עסקיהם הקודמים, ורבים מהם התיישבו בתל-אביב. עלייה זו לא רק הוסיפה אוכלוסייה לעיר, אלא שינתה את אופי הבנייה; במקום בתים חד-קומתיים נבנו עתה בתים בני שתיים ושלוש קומות. מכיוון שלא היתה קיימת בעיר תכנית בניין ערים קבועה, וכל שכונה עשתה את התכנית לעצמה, הזמין דיזנגוף את פטריק גרס לתכנן את צפון העיר – מרחוב בוגרשוב ועד הירקון. מאורעות 1929, כדומה למאורעות 1921, שינו אף הם את דמות העיר; עסקים נוספים הועברו מיפו לתל-אביב. אזור תל-אביב הישנה הפך למרכז המסחרי של העיר; חנויות ומשרדים הופיעו בקומות הקרקע, ואילו הקומות העליונות המשיכו לשמש למגורים. הביקוש למגורים בעקבות העלייה הרביעית גרר בעקבותיו משבר בשנים 1927-1928, שחלף עם כוא העלייה החמישית, החל משנת 1933.³⁵

כאמור, בשנת 1924, ובעיקר בסופה, הוטל עומס גדול על ועדת התרבות, וגם מועצת העיר הפעילה עליה לחץ בנושא שמות הרחובות. אחד העם שהיה חבר בוועדת התרבות, תיאר את המצב במכתב לוועד הפועל של העיריה. הוא כתב שכל עניין ועדת השמות הוא 'פרסה', אין הוועדה הנוכחית יכולה לעשות דבר ממשי, ובמצב הנוכחי אין כל עבודה אפשרית; אם לא ישתנה המצב,

31 הפנייה מיום 6 בנובמבר 1924, שם, שם.

32 פניית ועד הרובע מיום ד' בסיון, תרפ"ד, שם, שם.

33 אהת"א, 10, 206/2. שמות רחובות על שם אנשים בחייהם הוענקו גם לאחד העם, ביאליק, בוגרשוב. כמו-כן היה זה הנהג בשכונות שנספחו מאוחר יותר לתל-אביב, כגון שכונת 'פלורנטיין'. זאת בניגוד לדעתו של פ' וורמן, 'תל-אביב 1934, תמונת מצב', נאור (לעיל, הערה 2), עמ' 161. כזכור, גם רחוב דיזנגוף נשמר עבורו מ-1923, וניתן רשמית רק בשנת 1924. ראה לעיל, הערה 18.

34 אהת"א, שם.

35 ראה פרויס (לעיל, הערה 15), עמ' 323-327.

שלטי-רחוב נושאי שם של אישים, ביפו ובתל-אביב. מימין: שלט-רחוב עשוי שיש ביפו (1886): משמאל: שלט-רחוב עשוי קראמיקה בתל-אביב (1910)

הודיע אחד העם, יהיה מוכרח להתפטר.³⁶ באותם ימים התערב גם השלטון הבריטי בנעשה בתל-אביב בנושא שמות הרחובות. העוזר של סגן המושל ביפו ביקש למנות ועדת שמות לעיר, שתבוא בדברים עם הרופא הממשלתי, שהוא יושב-ראש הוועדה המקבילה ביפו. כמורכב ביקש לקבוע ברחובות שלטים עם שמות ומספרים, בשלוש שפות (עברית, ערבית, אנגלית), והציע לתקצב פעולה זו. פעולות אלה דרושות לשם הקלה בחלוקת הדואר ולמען התיירים והאזרחים בתל-אביב.³⁷ דיזנגוף מיהר להשיב על הפנייה וכתב, כי ועדת השמות סיימה את עבודתה, וכעוד מספר ימים תשלח אליו רשימה מפורטת של הרחובות. כמורכב מסר דיזנגוף, כי העיריה מסכימה לכתוב את השלטים בשלוש שפות, בתנאי שגם עיריית יפו תעשה כן. לגבי צורת השלטים, הודיע דיזנגוף, כי העיריה חושבת לעשותם מקראמיקה, כפי שעשתה עיריית ירושלים.³⁸ בעקבות הפעולות האלה פירסמה העיריה בפברואר 1925 רשימה של שמות ל-147 רחובות העיר.³⁹ ברשימה זו כלולים שמות ישנים, כמו הרצל, ושמות חדשים שהוצעו על-ידי ועדת השמות.

36 אהת"א, 17, 202, פרוטוקולים של הוועד הפועל, ישיבה מיום 7 בינואר 1925.

37 פניית עוזר המושל מיום 28 בינואר 1925 ותשובת דיזנגוף מיום 1 בפברואר 1925, אהת"א, 3, 566/76.

38 דיזנגוף העביר לבוריס שץ ב-9 במארס 1925 רשימה של רחובות, שעבורם יש להכין שלטי-קראמיקה. וראה להלן.

39 רשימת הרחובות מצויה באהת"א, 3, 566/76.

הרשימה משקפת את מהותם הסמלית של השמות (ראה טבלה להלן). כאמור, בתקופה הראשונה בחיי העיר בלטה המגמה של נתינת שמות של אישים (חלקם אנשים חיים) לרחובות העיר. בתקופה השנייה מתחילים להופיע כבר שמות אחרים, וניתוח רשימת השמות מ-1925 מלמד על גיוון בנתינת השמות.

התפלגות שמות הרחובות בתל-אביב

הקטגוריה	האחוז
אישים יהודיים מתקופות קדומות	20.9
אתרים בארץ-ישראל	20.2
אישים יהודיים מן העת החדשה	18.9
שמות סימליים	12.2
אישים שפעלו בתל-אביב	10.8
מאפיין בולט בסביבת הרחוב	4.7
אישים בינלאומיים	2.7
גבורה	1.8
נושאי טבע	1.3
אחרים	6.5
סך-הכל	100.0

הקבוצה הגדולה ביותר היא של שמות אישים יהודיים מתקופות קדומות, כגון בר כוכבא, יהודה הלוי, הרמב"ם ושפינוזה. פרנסי העיר העדיפו בקבוצה זו בעיקר אישים מימי הביניים, לעומת דמויות מקראיות, כגון נביאים ומלכים. קבוצה שנייה גדולה היא של מקומות בארץ-ישראל, כגון אזורים – השרון, השפלה; אתרים – החרמון, כנרת; יישובים – צפת, טבריה, מטולה וכפר-גלעדי. הקבוצה השלישית הבולטת היא של אישים מן העת החדשה – אבות הציונות, מחדשי היישוב, הוגי דעות, סופרים ומשוררים – כגון ליליינבלום, סירקין, מונטיפיורי ורוטשילד. בנוסף לקבוצות אלה, נוספה קבוצת שמות של אישים מקומיים הקשורים לעיר, כגון, שמעון רוקח, אהרן שלוש, חיים בוגרשוב וביאליק. חידוש חשוב ברשימה זו הוא השמות הסמליים שבאים להנציח ערכים, ארגונים ומאורעות, המהווים קבוצה נכבדת – העבודה, העלייה, הקונגרס, חובבי ציון, החלוצים ועוד. לא נפקד גם מקומם של שמות אישים בינלאומיים (יהודים ולא-יהודים), כגון פרדיננד לסל ואדולף כרמיה. כמרכן מופיעים שמות הקשורים למאפיינים מקומיים, כגון הרכבת או השוק. שמות האישים השונים מהווים מעט יותר ממחצית רשימת שמות הרחובות בעיר, ואפשר לראות בכך המשך למגמה של גיוון השמות. מגמה זו מהווה ביטוי לרחשי-הלב שרווחו בציבור, כפי שהועלו בוויכוח על קביעת השמות הראשונים לרחובות העיר עוד ב-1910.

בשנים 1926-1933, לאחר פרסום הרשימה, המשיכו כמתן שמות לרחובות, אך כקצב איטי יותר. כך, למשל, ביוני 1926 הוציעה ועדת התרבות 24 שמות נוספים, אך רק ביוני 1927 התפנה הוועד הפועל של מועצת העיר לדון ברשימה זו, שממנה הוא אישר אך מספר שמות בודדים. ועדת

התרכות גם מדגישה בפניותיה את הצורך להוסיף לשמות הניתנים לרחובות כינוי-דרך, כגון כיכר, מסילה, נתיב, שביל, מורד.⁴⁰ בשנה זו מחזיר הוועד הפועל חלק מהשמות לדיון נוסף בוועדה. שנה מאוחר יותר, כאמצע 1928, שוכ הופיע נושא שמות הרחובות בסדר היום של מועצת העיר, אך במשך מספר חודשים לא הגיעו לדיון מלא בשאלה זו.⁴¹ מועצת העיר שנבחרה ב-1929, אישרה את הצעת ועדת התרכות בדבר הרכב חדש לוועדה לשמות רחובות. בוועדה החדשה חברים ביאליק, צפרוני, קויפמן ובוגרשוב.⁴²

במועצה הרביעית ניכרת פעילות רבה יותר מזו של קודמתה בנושא שמות הרחובות, אך הטיפול בכל שם היה פרטני. בשנים 1929-1933 אושרו כסך-הכל פחות מעשרים שמות חדשים, כגון שדרות קק"ל, מקס נורדאו ובן-ציון וכן רחוב אלפרד מלצ'ט. בפרק-זמן זה עקפו פעמים אחדות את הנוהג של דיון מוקדם בוועדת התרכות וקבלת המלצה למועצת העיר ולוועד הפועל לאישור השם. כך, למשל, במאי 1929 ביקשה מועצת העיר את דיונגוף, ביאליק ושושנה פרסין להחליט בגורל השם שמעון מזרחי שהוצע.⁴³ ארבע שנים מאוחר יותר, בנובמבר 1933, מציע דיונגוף במועצה החמישית לקרוא רחוב על שם מקס נורדאו. המועצה החליטה בחיוב והעבירה את החלטתה לוועדת השמות, כדי שזו תדון בשיוך השם לאחד מרחובות העיר.⁴⁴

שמות הרחובות, בהיותם בעלי משמעויות שונות, עוררו לעתים התנגדויות מצד תושבים. כך, למשל, בשכונת 'נוה שלום' נקבע רחוב האטליוזים ב-1925. תושבי השכונה פנו לעירייה ומחו על כך שהיא ביטלה את שמו הקודם של הרחוב — רחוב זרח ברנט, על שם מייסד השכונות העבריות ביפו, שניתן על-ידי ועד השכונה. העירייה נענתה לבקשה והחזירה את שם הרחוב הקודם.⁴⁵ באותה עת כתב חיים אטינגר לוועדת התרכות, כי 'קריאת הרחוב העובר על פני בית הקברות בשם "חובכי ציון", יש בה לפי דעתי משום עלכון וזלזול בשם הזה', שהרי חלק מחברי הוועד האודסאי (ומונה רשימה ארוכה של אישים) עדיין בחיים, ולכן 'למה תקראו את המוסד החי ברחוב המתים? גם בשם פינסקר כדאי היה לקרא לרחוב יותר ראוי ומתאים לכך...'.⁴⁶ דעתו של אטינגר בעניין רחוב חובכי ציון לא התקבלה, אך את רחוב פינסקר העבירו מאוחר יותר מדרום העיר לאזור רחוב חובכי ציון. שתי דוגמאות אלה מלמדות על רגישות הציבור ולמעורבותו בקביעת שמות הרחובות, לא רק בפניות לפני קבלת ההחלטות, אלא גם לאחר-מכן.

שלטי השמות. כבר לאחר קביעת השמות הראשונים, ב-1910, פרנסי העיר ביקשו להכין שלטים עם שמות הרחובות. ועד תל-אביב פנה לדניאל גלזמן כפתח-תקוה וביקש ממנו להכין שלטים. גלזמן ענה: 'מקבל אני הזמנתו [של הוועד] על עשיית שלטים מעמאל נהדרים וקיימים...'. ובהמשך פירט את המחיר עבור מספרי הבתים (פרנק אחד) ועבור שלטי הרחובות (13 פרנק).⁴⁷

40 שם, 17, 207/26. וכן שם, תיק 6, ועדת התרכות של המועצה השנייה. מסיבה לא ברורה מאשרים ברשימה הנ"ל שמות שניתנו כבר ב-1925, כגון כרמיה ובורוכוב.

41 החלטות המועצה השלישית מיום 16 במאי 1928, שם, 10, 207.

42 ספר החלטות המועצה הרביעית מיום 26 במאי 1929, שם, שם, 208, וראה לעיל, הערה 25.

43 החלטות הוועד הפועל של המועצה הרביעית מיום 16 במאי 1929, שם, 17, 209.

44 החלטות המועצה החמישית מיום 12 בנובמבר 1933, שם, 17, 209.

45 מכתב תושבי 'נוה שלום' מיום 26 בנובמבר 1923 ותשובת העירייה מיום 29 בנובמבר 1925, שם, 3, 566/76.

46 מכתבו של אטינגר מיום ז' בחשוון תרפ"ו, שם, שם.

47 אה"ת"א, 1, 513/73, מכתב דניאל גלזמן לוועד ת"א, 6.12.1910.

לדיזנגוף, כי שלטי הקראמיקה אמנם יקרים יותר, אך הם יעודדו עבודה עברית. העבודה של 'בצלאל', הוסיף שך, היא יותר יפה ונצחית מאשר עבודות אחרות; ואילו בשלטי הברזל הצבע יירד מהר, יען כי האותיות והצבעים קופצים מעליהם משינוי מזג האוויר והשלטים אשר ברחובות יפו יוכיחו.⁵²

בסופו של דבר העיריה החליטה לעשות את השלטים ממתכת, ובעבודה זו זכו שני בתי-מלאכה, שלא עמדו במועדי ההספקה בגלל כמות העבודה. לא ברור מה היה סופה של הפרשה, אך את תוצאותיה ניתן לראות עד היום ברחובות תל-אביב וערים אחרות בארץ. בהם שלטי הרחובות עשויים ממתכת צבועה ככחול והאותיות בלבן — מורשת נוספת של השלטון המנדטורי בנוף הישראלי.

סיכום

מתיישיבה של תל-אביב בראשית המאה רצו להעניק לשכונתם ייחוד תרבותי וראו צורך להנציח ולסמל את עבריותה בדרכים שונות, ביניהן בשמות הרחובות. משכונה קטנה בת שישה רחובות ב-1910 היו כתל-אביב בראשית שנות השלושים יותר ממאתיים רחובות נושאי שמות.

בתולדות נתינת השמות לרחובות תל-אביב ניתן להבחין בשני נושאים עיקריים: תהליך קבלת ההחלטות ומהות השמות. בראשיתה של העיר, כמו בנושאים אחרים, אף שמות הרחובות נקבעו בהליכים שאושרו בסופם על-ידי האספה הכללית של תושבי השכונה. גודלה של השכונה לאחר מלחמת-העולם הראשונה, קבלת מעמד מוניציפאלי עצמאי-למחצה וכינון מוסדות בעיריה, הביאו לשינוי בתהליך קבלת ההחלטות. עד לסוף שנות העשרים ועדת התרבות העירונית (הראשונה נבחרה ב-1921) היתה אחראית לדיון, לריכוז ולהמלצה בנושא שמות הרחובות. ועדה זו נהגה לבחור מתוכה אנשים שונים ולצרף אליה דמויות בולטות של אנשי-רוח, כמו אחד העם, קרפמן וביאליק. לשם דיון בשמות הרחובות. ההחלטות עצמן התקבלו פעמים במועצת העיר ופעמים בוועד הפועל. הליכים אלה נשמרו בדרך-כלל, אך היו מקרים שונים של עקיפתם. שנת 1925, בה אושרו כ-150 שמות לרחובות, היתה שנת השיא של תהליך זה.

באשר לעקרונות קביעת השמות — כבר בדיונים הראשונים הועלו הצעות לקביעת עקרונות, כגון העדפת שמו העברי של האיש, שמות בנושאי טבע ומן ההיסטוריה היהודית. למעשה אפשר להבחין בעניין זה בשתי תקופות. בתקופה הראשונה ניתנו בעיקר שמות של אישים בולטים שהיו סמלים של התנועה הציונית (הרצל, ליליינבלום). מאוחר יותר, בראשית שנות העשרים, התחילו לתת שמות אחרים, תהליך שהגיע לשיאו ברשימת הרחובות של 1925, בה מחצית השמות איננה של אישים. השמות הנוספים שאושרו, אף הם באו להנציח ולסמל את עבריותה, יהדותה והארץ-ישראליות של העיר. פרשה מעניינת היתה קריאת שמות רחובות על שם אנשים חיים, תופעה שהלכה ונעלמה במשך השנים.

שמות הרחובות הוסיפו לדימוי העברי של תל-אביב שהיה חשוב למייסדיה אשר ראו בכך ערך חברתי-תרבותי חשוב. יש לשער שיישובים נוספים בארץ, כגון חיפה, הלכו בעקבות תל-אביב, הן בתהליך קביעת השמות והן במהותם. זו היא אפוא אבן נוספת שקבעה תל-אביב בנוף העירוני בארץ-ישראל.

דבר הימים האלה

תל-אביב, יום ששי כ"ד אב תרפ"ט, 30 באבנובט 1929

חללינו

המעונים, המכוחים והנספים במערכה על נקדוש שם המולדת (י"ז-כ"ד אב תרפ"ט)

טבותי הברון

33. אימרטן נוח מלוצק אופה.	1. מנל נחמן הלוי בן 36, סוקולוב בעל מלון.
34. גרשון בן ציון בן 63 קושטא רוקח.	2. גרינברג זאב, בן ישיבה.
35. דרבקין צבי שקלוב רב.	3. מלונים אליעזר דן בן 30, חברת פקיד.
36. קסטיל מאיר בן 70 חברון חכם.	4. מנדוב וישבר אלי, פתח תקוה, בן ישיבה.
37. ייני אברהם בן 70 קושטא.	5. קפלינסקי ישראל הלל הכהן לויקובה בן ישיבה.
38. גוזלן יעקב צורף.	6. חייבל אריה ליב שקדוויל.
39. שר אלטר (משה ראובן) בן 24 ליפא בן ישיבה.	7. ברדיא שמחה יצחק, וילקוסיה, בן ישיבה.
40. גרודונסקי יעקב ורשה בעל מלון.	8. גוזלן משה בן 18 חברון.
41. וקסלר יעקב בן 19 שיגו בן ישיבה.	9. רונדוולק שמואל הלוי וילקובין בן ישיבה.
42. ליכטנשטיין אלימלך זאב בן 70 פולין.	10. אורח לא ידוע.
43. מלצי אלטר בן 35 חברון מצחצח.	11. מלונים חנה ירושלים.
44. אורלינסקי אברהם יעקב הכהן, בן 49, רב בוכרון.	12. אורלינסקי יענמל רבנית בת 47 זכרון יעקב.
45. ברנשטיין איזיק בן 26 מינסק בן ישיבה.	13. גרשון אסתר כוכבת.
46. בצלאל לירובסקי רוסיה בעל מלון.	14. ייני ודה.
47. ריוזמן משה הלוי ירושלים בן ישיבה.	15. חסון קלרה אשת החכם.
48. הרביץ בנימין הלוי בן 19 ניריווק בן ישיבה.	16. דובניקוב אשת מנהל ביה"ס בתל נורדוי תל אביב.
49. זלמן בן גרשון וילנסקי קטובה סוכיר הישיבה.	17. אורחת אשת האורח הבלתי ידוע.
50. הייבל, דב, שקדוויל (ליפא), בן ישיבה.	18. אכונה יצחק.
51. דובניקוב ת. א. תל אביב מנהל ביה"ס.	19. חסון רבנו חכם.
52. ריפס משה אהרן מינסק בן ישיבה.	20. סמריך ר' בצלאל ושל מלמד.
53. קרסנר חיים בן 16 ניריווק בן ישיבה.	21. גולדשמיד ר' משה סגור.
54. גופלנסקי אהרן ליב בן 70 ליפא הרצליה.	22. יגל, שלמה מלונים בן ישיבה.
55. שפירא אברהם ירושלים בן ישיבה.	23. אפשטיין אהרן דוד שיקאנו בן ישיבה.
56. לורונסקי ישראל בן 16 מלפס בן ישיבה.	24. שיגרנר אהרן דוד אמריקה בן ישיבה.
57. גרודונסקי משה הרב ורשה רב.	25. אונגר מכתאי.
58. שמעון בן דוד הכהן פרס ספר.	26. קפלן ישראל מרדכי הכהן וילקוסיה בן ישיבה.
59. מנחם מנל, סוקולוב, בן בעל המלון.	27. ויפ ריומן יעקב זאב הלוי ירושלים שוחם-סודות.
60. דבורה לורובסקי (לידה)	28. פרויסן צבי הלוי אמריקה בן ישיבה.
61. לאה גרודונסקי בת 28	29. ברמן זאב הלוי פילדלפיה בן ישיבה.
62. אהרן מלונים בן 5.	30. ליפין דב ויפסקס בן ישיבה.
63. לאה אונגר בת 25.	31. יצחק אבושדיד בן 28 חברון חיים.
	32. אלי אבושדיד, בן 56, זוכרון, סחר.

הרוגי ירושלים ומוצא

24. יעקב ליב דיימנשטיין	16. רבקה קקלף	9. משה חברי	1. בן שמעון
25. ראובן וואלפא	17. ליב קקלף	10. משה שוולי	2. יוסף רוסנברג
26. אליהו וויסן	18. סינה מקלף	11. מרדכי בן-מנשה	3. יחזקאל רוסנברג
27. מקלף חנה באשה, מתא	19. הרב ז. שך	12. שלום בן-כריתיו	4. מנחם סלני
28. וילנא, תלמיד הסמינר	20. גלור	13. מאיר אטלבוים	5. הקן וער באנגליה
29. יעקב לב	21. נחמן סגל	14. מרנ'מס גדל ודלביץ	6. אליהו ששון
30. שמואל גנני	22. משה ברגס	15. משה סקלף מיצא	7. יעקב מוכר-דגים
	23. חנה מלינשוילי		8. וילמן פנחס

הרוגי תל-אביב

5. בנימין גולדברג, 22	3. ברוך ביקוביץ, 35	1. ברוך רייזן, 60
6. מסעדיה סודחי, 40	4. איזיק פינגולה, 50	2. משה הררי, 30

הרוגי חיפה

5. לאה יפרסוב, 40	3. יצחק פס, 26	1. דוד ויל, 22
6. לא ידוע, אום צעיר	4. מרדכי מופיל, 45	2. משה רושמן, 26

הרוגי צפת

- 1- מאיר מולדאנו, ערך 3-2- שמואל כהן ואשתו 5-4 המורה משה אפרתי ואשתו

ההרוגים במושבות

אפרים ציוניק, נהרג כהגנה על חולדה דר חיים ורעאלי- באר סוכיה רוזין -- באר סוכיה

מהדורה מיוחדת של 'דבר' (תחת שם זמני, על-מנת לעקוף את הצנזורה) שאסר הוצאת עיתונים (רומיים)